

Методика формування звукової сторони мовлення

1. Періоди та етапи початкового формування вимови.

Мовленнєва діяльність дітей залежить від мовлення оточуючих її дорослих і від тих умов, які створюють дорослі для розвитку дитини. Мовлення не є вродженою здібністю і розвивається поряд з фізичним і розумовим розвитком і слугує показником загального розвитку особистості. Для того, щоб правильно розібратися в мовленнєвих порушеннях, правильно оцінити відхилення чи відставання у мовленнєвому розвитку логопеду необхідно точно знати як розвивається мовлення в онтогенезі. Різні дослідники виділяють різну кількість етапів в становленні мовленнєвої функції, виділяють різні вікові межі. Найбільшого поширення набула **періодизація Леонтєва**.

I - підготовчий (з моменту народження до 1 року); 2 -

II - передшкільний (від 1 року до 3 років); 3 -

III - дошкільний (від 3 до 7 років); 4 -

IV - шкільний (від 7 до 17 років).

Перший етап формування мови охоплює перші три роки життя дитини. Розвиток дитячої мови до трьох років у свою чергу (відповідно до прийнятого в психології традиційним підходом), підрозділяється на три основних етапи:

1-ий - домовний етап (перший рік життя), в якому виділяються періоди гуління і белькотіння;

2) етап первинного засвоєння мови (дограматичний) - другий рік життя;

3) етап засвоєння граматики (третій рік життя).

А.А. Леонтєв вказує, що тимчасові рамки цих етапів вкрай варіативні (особливо ближче до трьох років); крім того, у розвитку дитячого мовлення має місце акселерація - зрушення вікових характеристик на більш ранні вікові етапи онтогенезу.

Мова, будучи засобом здійснення мовної діяльності, як зазначалося вище, являє собою систему спеціальних знаків і правил їх поєднання. Крім внутрішнього змісту знаки мови мають і зовнішню форму - звукову та письмову. Дитина починає засвоєння мови з освоєння звукової форми вираження мовного знака.

Закономірності формування фонетичної сторони мови в онтогенезі мовленнєвої діяльності були предметом дослідження багатьох авторів: РМ Боскис, А.Н. Гвоздьова, Г.А. Каші, Ф.А. Рау, Е.М. Верещагіна, Д. Слобіна та ін Дані цих досліджень узагальнені та проаналізовані в роботах вітчизняних психолінгвістів: А.А. Леонтєва, А.М. Шахнаровича, В.М. Бе-Лянін та інших. Вкажемо на деякі з цих закономірностей.

Освоєння артикуляції звуків мови – дуже складне завдання, і хоча дитина починає «вправлятися» в проголошенні звуків вже з півтора-двомісячного віку, для оволодіння мовно-вимовними навичками їй потрібно три-чотири роки. У всіх дітей, які нормально розвиваються існує певна послідовність в освоєнні звукової форми мови і в розвитку перед мовної реакції: гуління, «сопілка», лепет і його «ускладнений варіант» - т. н. модульований лепет.

Дитина з'являється на світ, і свою появу він знаменує криком. Крик - перша голосова реакція дитини. І крик, і плач дитини активізують діяльність артикуляційного, голосового, дихального відділів мовного апарату.

Для дитини першого року життя «мовної тренінг» в проголошенні звуків - це свого роду гра, мимовільне дію, яке доставляє дитині задоволення. Дитина вперто, протягом багатьох хвилин, може повторювати один і той же звук і таким чином вправлятися в його артикулюванні.

Період гулення відзначається у всіх дітей. Уже в 1,5 місяці, а потім - в 2-3 місяці дитина проявляє голосові реакції у відтворенні таких звуків, як а-а-бм-бм, бл', у-гу, бу і т. д. Саме вони пізніше стають основою для становлення членороздільної мови. Гуління (за своїми фонетичними характеристиками) у всіх дітей народів світу однакове.

В 4 місяці ускладнюються звукові поєднання: з'являються нові, типу гн-АГН, ля-аля, рн і т. д. Дитина в процесі гуління ніби грає зі своїм артикуляційним апаратом, кілька разів повторює один і той же звук, отримуючи при цьому задоволення. Гулить дитина тоді, коли вона суха, виспана, нагодована і здорова. Якщо поруч знаходиться хтось з рідних і починає «розмовляти» з малюком, той із задоволенням слухає звуки і як би «підхоплює» їх. На тлі такого позитивного емоційного контакту малюк починає наслідувати дорослим, намагається урізноманітнити голос виразною інтонацією.

За даними ряду експериментальних досліджень, вже до 6 місяців звуки, вимовлені дітьми, починають нагадувати звуки їх рідної мови.

Тільки в період лепету (який виражається в проголошенні поєднань звуків відповідного стилю, і продукуванні різних за обсягом і структурою складових рядів) відзначається поділ потоку мови на складові кванти, що свідчить про формування у дитини фізіологічного механізму складоформування.

Через 2-3 місяці мовні прояви дитини отримують нову «якість». З'являється своєрідний еквівалент слова, а саме – замкнута послідовність складів, об'єднана акцентуацією, мелодикою і єдністю укладу артикуляційних органів. Ця структурно організована звукова продукція (т.з.

псевдослова), як правило, «хореїчна»: «слова» мають наголос на першому «складі», незалежно від особливостей рідної мови дитини. Псевдослова не мають ще предметної віднесеності (першої та основної складової значення повноцінного слова) і служать виключно для вираження тієї чи іншої «вітальної» потреби або ще не повністю усвідомленого «оціночного» ставлення до зовнішнього світу.

При нормальному розвитку дитини «гуління» в 6-7 місяців поступово переходить в лепет.

В цей час діти вимовляють склади типу ба-ба, дя-дя, де-та і т. д., співвідносячи їх з певними оточуючими людьми. У процесі спілкування з дорослими дитина поступово намагається наслідувати інтонації, темпу, ритму, мелодійності, а також відтворювати ряди складів; розширюється обсяг лепетних слів, які дитина намагається повторити за дорослими.

У 8,5-9 місяців лепет вже має модульований характер з різноманітними інтонаціями. Але не у всіх дітей цей процес однозначний: при зниженні слухової функції гуління «затухає», і це нерідко є діагностичним симптомом.

У віці дев'яти-десяти місяців відбувається якісний стрибок у мовному розвитку дитини. З'являються перші «нормативні», «предметно віднесені» слова (відповідні лексичної системі даної мови). Коло артикуляцій протягом двох-трьох місяців не розширюється, так само як немає віднесення звуків до нових предметів чи явищам: при цьому тотожність вживання псевдослова забезпечується не тільки і не стільки тотожністю артикуляції, скільки тотожністю звукового вигляду цілого слова. У віці 10-12 місяців дитина всі іменники (які є практично єдиною представленою в «граматиці» дитини частиною мови) вживає в називному відмінку в однині. Спроби зв'язати два слова у фразу (Мама, дай!) з'являються пізніше (приблизно в півтора року). Потім засвоюється наказовий спосіб дієслів (Іді-іді! Дай-дай!). Традиційно вважається, що коли з'являються форми множини, починається оволодіння граматиною. Залежно від індивідуальних відмінностей у темпах психофізичного та пізнавального розвитку всі діти по-різному просуваються і в своєму мовному розвитку.

«Призупинення» фонетичного розвитку в цей період «мовного онтогенезу» (на термін в 3-4 місяці) пов'язана зі значним збільшенням числа слів активного словника і, що особливо важливо, з появою перших справжніх узагальнень, відповідних, за концепцією Л. С. Виготського, «синкретичному зчепленню предметів за випадковим ознаками». У мові дитини з'являється мовний знак. Слово починає виступати як структурна одиниця мови.

Засвоєння дитиною послідовності звуків у слові є результат вироблення системи умовних зв'язків. Дитина наслідувальною шляхом запозичує певні

звукосполучення (варіанти звукопроізнесенія) з мови оточуючих людей. При цьому освоюючи мову як цілісну систему знаків, дитина освоює звуки відразу як фонемі.

За даними ряду досліджень, фонематичний слух формується в дуже ранньому віці. Спочатку дитина вчиться відокремлювати звуки навколишнього світу (скрип дверей, шум дощу, нявкання кішки) від звуків зверненої до нього мови. Дитина активно шукає звукове позначення елементів навколишнього світу, вловлюючи їх з вуст дорослих. Однак він використовує запозичені у дорослих фонетичні засоби мови «по-своєму».

Наявність такого роду закономірностей дозволяє говорити про те, що дитина в процесі освоєння мови створює власну проміжну мовну систему.

У період первинного засвоєння мови розширюється обсяг лепетних і повнозначних слів в активному словнику дитини. Даний етап характеризується підвищеною увагою дитини до мови оточуючих, помітно зростає його мовна активність. Вжиті дитиною слова найчастіше «багатозначні», «семантично поліфонічність»; одночасно одним і тим же словом або поєднанням дитина позначає кілька понять: «бах» - впав, лежить, спіткнувся; «дай» - подай, віддай, принеси; «бібі» - йде, лежить, катається, машина, літак, велосипед.

Після півтора років спостерігається зростання активного словника дітей, з'являються перші речення, що складаються з цілих слів і аморфних слів-коренів.

Педагогічні спостереження показують, що діти не відразу опановують правильним відтворенням знаків мови: одні засоби мови засвоюються раніше, інші пізніше. Чим простіше за звучанням і структурі слово, тим легше воно запам'ятовується дитиною. У цей період особливо важливу роль відіграє сукупність наступних факторів:

- а) імітація (відтворення) мови оточуючих;
- б) сформованість складної системи функціональних (психофізіологічних) механізмів, що забезпечують здійснення мовлення;
- в) умови, в яких виховується дитина (психологічна обстановка в сім'ї, уважне ставлення до дитини, повноцінний мовленнєвий оточення, достатню спілкування з дорослими).

Характерним показником активного мовного розвитку дітей на цьому етапі є також поступове засвоєння ними граматичних категорій.

У преддошкільний період мовного розвитку у дітей проявляються різноманітні фонетичні порушення: багато звуків рідної мови вони пропускають (не вимовляють зовсім), переставляють, замінюють більш простими за артикуляцією. Ці недоліки мови (визначені поняттям

«фізіологічна дислалія») пояснюються віковими недосконалістю артикуляційного апарату, а також недостатнім рівнем розвитку фонематичного сприйняття (сприйняття і диференціації фонем). Разом з тим характерним для цього періоду є досить впевнене відтворення дітьми інтонаційно-ритмічних, мелодичних контурів слів, наприклад: касянав (космонавт), піямідка (пірамідка), ітая (гітара), камейка (лава) і т. п.

Дошкільний етап «мовного онтогенезу» характеризується найбільш інтенсивним мовним розвитком дітей. Нерідко спостерігається якісний стрибок у розширенні словникового запасу. Дитина починає активно користуватися всіма частинами мови; в структурі складається в цей період мовної здібності поступово формуються навички словотворення.

Процес засвоєння мови протікає настільки динамічно, що після трьох років діти з хорошим рівнем мовного розвитку вільно спілкуються не тільки за допомогою граматично правильно побудованих простих речень, а й деяких видів складних речень. У цей час активний словник дітей досягає 3-4 тисяч слів, формується більш диференційоване вживання слів відповідно до їх значеннями; діти оволодівають навичками словозміни і словотворення.

У дошкільний період спостерігається досить активне становлення фонетичної сторони мови, діти опановують умінням відтворювати слова різної складової структури і звуконаповняємості. Якщо і відзначаються при цьому окремі помилки, то зустрічаються вони, як правило, в найбільш важких для відтворення, маловживаних або незнайомих дітям словах. При цьому достатньо всього один-два рази поправити дитину, дати зразок правильної вимови і організувати невелику «мовну практику» в нормативному проголошенні слова, як дитина досить швидко введе нове слово в свою самостійну мову.

Розвивається навик мовно-слухового сприйняття, він допомагає контролювати власну вимову і чути помилки в мові оточуючих. У цей період у дітей формується «почуття мови» (інтуїтивне відчуття мовної норми вживання одиниць мови), що забезпечує правильне вживання в самостійних висловлюваннях всіх граматичних категорій і форм слів.

До кінця дошкільного періоду розвитку мовленнєвої діяльності діти в нормі опановують розгорнутою фразовою мовою, фонетично, лексично і граматично правильно оформленою. Відступи від орфоепічних норм усного мовлення (окремі «фонетичні» і «граматичні» помилки) не мають стійкого фіксованого характеру і при відповідному педагогічному «коригуванні» з боку дорослих досить швидко усуваються.

Достатній рівень розвитку фонематичного слуху дозволяє дітям оволодіти навичками звукового аналізу та синтезу, що є необхідною умовою засвоєння грамоти в період шкільного навчання.

Аналіз формування різних сторін мовленнєвої діяльності у дітей з позицій психології та психолінгвістики має безпосереднє відношення до проблеми розвитку зв'язного мовлення в період дошкільного дитинства. У преддошкільному періоді мова дитини як засіб спілкування з дорослими та іншими дітьми безпосередньо пов'язана з конкретною наочною ситуацією спілкування. Здійснюючись в діалогічній формі, вона носить виражений ситуативний (обумовлений ситуацією мовного спілкування) характер. З переходом до дошкільного віку, появою нових видів діяльності, нових відносин з дорослими відбувається диференціація функцій і форм мовлення. У дитини виникає форма мови-повідомлення у вигляді розповіді-монологу про те, що з ним відбувалося поза безпосереднього контакту з дорослим. З розвитком самостійної практичної діяльності у дитини з'являється потреба у формулюванні власного задуму, в міркуванні з приводу способу виконання практичних дій. Виникає потреба в мові, яка зрозуміла з самого мовного контексту - зв'язковий контекстної мови. Перехід до цієї форми мови визначається насамперед засвоєнням граматичних форм розгорнутих висловлювань. Одночасно відбувається і подальше ускладнення діалогічної форми мовлення як відносно її змісту, так і в плані зрослих мовних можливостей дитини, активності і ступеня його участі в процесі живого мовного спілкування.

Дослідники відзначають, що елементи монологічного мовлення з'являються у висловлюваннях нормально розвиваються дітей вже у віці 2-3 років. З 5-6 років дитина починає інтенсивно опановувати монологічного промовою, так як до цього часу завершується процес фонематичного розвитку мови і діти в основному засвоюють морфологічний, граматичний і синтаксичний лад рідної мови (А. Н. Гвоздев, Г.А. Фомічова, В. К. Лота-рев, О.С. Ушакова та ін.) Вже з 4 років дітям стають доступні такі види монологічного мовлення, як опис (простий опис предмета) і розповідь, а на сьомому році життя - і короткі міркування. Висловлювання дітей п'яти-шести років вже досить поширені і інформативні, в них присутня певна логіка викладу. Нерідко в їхніх розповідях з'являються елементи фантазії, бажання придумати епізоди, яких ще не було в їхньому життєвому досвіді.

Однак повноцінне оволодіння дітьми навичками монологічного мовлення можливе тільки в умовах цілеспрямованого навчання. До необхідних умов успішного оволодіння монологічною мовою відноситься формування спеціальних мотивів, потреби у вживанні монологічних

висловлювань; сформованість різних видів контролю та самоконтролю, засвоєння відповідних синтаксичних засобів побудови розгорнутого повідомлення. Слід зазначити, що оволодіння зв'язного промовою можливе лише за наявності певного рівня сформованості словникового запасу та граматичного ладу мовлення. Як свідчать дослідження О.М. Гвоздьова (53), до семи років дитина опановує мову як повноцінним засобом спілкування (за умови збереження мовного апарату, якщо немає відхилень у психічному та інтелектуальному розвитку і дитина виховується в умовах нормальної мовної та соціального середовища).

У шкільний період мовного розвитку продовжується вдосконалення зв'язного мовлення. Діти свідомо засвоюють граматичні правила оформлення вільних висловлювань, повністю опановують звуковим аналізом і синтезом. На цьому етапі формується письмова мова.

Розвиток мовлення дитини - це складний, багатогранний і досить тривалий процес. Діти не відразу опановують лексико-граматичним ладом, словозміна, словотвір, звукопроізношенням і складової структурою. Одні групи мовних знаків засвоюються раніше, інші - значно пізніше. Тому на різних стадіях розвитку дитячої мови одні елементи мови виявляються вже засвоєними, а інші - освоєні лише частково. При цьому засвоєння фонетичного ладу мовлення тісно пов'язане із загальним поступальним формуванням лексики і граматичної будови рідної мови. У цілому ж онтогенез мовної здібності являє собою складне взаємодія, з одного боку, процесу спілкування дорослих і дитини, з іншого - процесу розвитку предметної та пізнавальної діяльності.

2. Індивідуальні заняття з вимови, їх структура та методика проведення

Індивідуальні заняття з розвитку слухового сприймання і формування вимови проводяться із розрахунку вісімнадцять годин на тиждень на клас, незалежно від кількості учнів у ньому. При цьому учбовий час для занять ділиться однаково між усіма учнями. З кожним учнем проводиться заняття три рази на тиждень по 20 хвилин. Рекомендується відводити одну половину заняття на спеціальну роботу над вимовою, а іншу-на спеціальне слухове тренування, направлене на розвиток мовленнєвого слуху з перших днів навчання.

Основною метою слухової частини заняття є розвиток слухового сприймання, тому робота в цій частині заняття направлена головним чином на навчання сприйманню мовлення на слух.

Індивідуальні заняття з розвитку слухового сприймання та формування вимови проводяться за розкладом, який складає заступник директора по навчальній роботі. Індивідуальні заняття вводяться в сітку загального шкільного розкладу.

Розклад повинен бути складений так, щоб всі заняття з розвитку слухового сприймання та формування вимови були закінчені до того часу, коли буде проводитися підготовка домашнього завдання. На ці заняття діти відпускаються з занять із слухового кабінету, музично-ритмічних та фронтальних занять.

Не можна брати одного і того ж учня на заняття з розвитку слухового сприймання та формування вимови з одного і того ж уроку. Заняття проводяться за змінним графіком. Заняття з кожним учнем мають проводитися з одним і тим же проміжком часу, наприклад, у понеділок, середу, п'ятницю чи у вівторок, четвер, суботу. Заняття з розвитку слухового сприймання та формування вимови іноді можуть проводитися до першого уроку.

Якщо в класі менше дванадцяти учнів, то тривалість заняття з кожним учнем відповідно збільшується. Починаючи з третього класу вчитель, який проводить індивідуальні заняття з метою навчання слабочуючих сприймати мовлення різних дикторів, може практикувати заняття з розвитку слухового сприймання та формування вимови одночасно з двома учнями. Час на слухове тренування при цьому подвоюється.

В школі має бути вивішений розклад зі слухової роботи, в якому вказується час роботи кожного вчителя, що проводить заняття з розвитку слухового сприймання, а також клас, в якому вони проводяться в різні дні тижня.